

Mirosław WÓJTOWICZ^a, Aleksandra SKWAREK^b

^aUniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
e-mail: miroslaw.wojtowicz@up.krakow.pl
ORCID: 0000-0003-3633-745X

^bUniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
e-mail: aleksandra.skwarek@doktorant.up.krakow.pl
ORCID: 0000-0001-7422-7855

TRANSFORMACJA OD SPOŁECZEŃSTWA WIEJSKIEGO DO MIEJSKIEGO. URBANIZACJA MEKSYKU W XX I POCZĄTKU XXI WIEKU

Transformation from a rural to an urban society. Urbanization of Mexico in the 20th and early 21st centuries

Abstract: The purpose of this article is to investigate the process of urbanization in Mexico between 1900 and 2020. Particular attention was paid to determining spatial changes in the level of urbanization by regions and states. The study included localities with more than 2,500 inhabitants, this value being the lower limit for obtaining urban rights. In light of the opinions of local researchers, not all such centers already had fully developed urban characteristics, which is especially true for the data from the first half of the 20th century. However, such a broad approach makes it possible to include in the study the entire population classified in the censuses as urban. Available data indicate that Mexico experienced an urbanization boom during the period under analysis. In 1900, only 10.5% of the more than 13.6 million population lived in cities, and only two of them had more than 100,000 residents while not exceeding 0.5 million. By 2020, the urban population had grown nearly 70-fold to reach 99.3 million, while Mexico's population had only increased more than 9-fold, bringing the urbanization rate to 78.8%. Such a rapid expansion of urbanization nationwide has also led to significant transformations in its spatial distribution, manifested mainly in a decline in the dominance of Mexico City and the surrounding central region in the level of urbanization. As a result, this has led to a situation in which the country's contemporary urban network is more polycentric in nature.

Key words: Mexico, level of urbanization; urban network; urbanization, metropolization

---

Wpłynęło: 5.01.2023

Zaakceptowano: 5.09.2023

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Wójtowicz M., Skwarek A., 2023, Transformacja od społeczeństwa wiejskiego do miejskiego. Urbanizacja Meksyku w XX i początku XXI wieku, *Prace i Studia Geograficzne*, 68.2, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 215–234, DOI: 10.48128/pisg/2023-68.2-12.

WPROWADZENIE

Meksyk zaliczany jest współcześnie od jednych z najsilniej zurbanizowanych państw na świecie, a dokonało się to w wyniku żywiołowego i stosunków krótkotrwałego procesu urbanizacji obejmującego w zasadzie głównie XX wiek (Garza 2016). Proces ten napędzany był dużymi zmianami społeczno-demograficznymi oraz gospodarczymi, które doprowadziły do transformacji społeczeństwa meksykańskiego z wiejskiego w zdecydowanie miejskie (Kemper, Royce 1983; Rivera 1994; Garza 2003). Celem autorów było uzyskanie odpowiedzi na pytanie jak przebiegał proces urbanizacji Meksyku w latach 1900–2020. Szczegółowe pytania badawcze zmierzały do ustalenia:

- Jak zmieniały się wartości wskaźnika urbanizacji oraz średniorocznego tempa wzrostu ludności miejskiej i czy na podstawie zmian ich wartości można dokonać periodyzacji procesu urbanizacji?
- Jak zmieniał się przestrzenny rozkład poziomu urbanizacji w podziale na 8 głównych regionów obejmujących 31 stanów i stołeczny Dystrykt Federalny oraz czy na podstawie zmian analizowanych wskaźników można wskazać regionalne prawidłowości w procesie urbanizacji?

Za ośrodki miejskie, zgodnie z przyjętą od spisu ludności w 1930 r. zasadą, uznano miejscowości liczące co najmniej 2,5 tys. mieszkańców. Należy jednak podkreślić, iż już od lat 70. XX wieku większość meksykańskich badaczy zgłaszała zastrzeżenia do tak niskiego progu wielkościowego dla uzyskania statusu miejskiego, przy nieuwzględnianiu innych kryteriów miejskości, jak np. odsetka zatrudnionych w zawodach pozarolniczych. Należy więc podkreślić, że szczególnie w pierwszej połowie XX wieku miejscowości liczące poniżej 15 tys. osób miały raczej miejsko-wiejski charakter, a udział zatrudnionych w sektorach pozarolniczych zwiększał się wraz z wielkością ośrodka. Większość badaczy zgadza się, że dopiero w przypadku miejscowości liczących powyżej 15 tys. mieszkańców można mówić o wykształconym miejskim ich charakterze. Biorąc pod uwagę ten fakt należy podkreślić, iż oficjalne dane dotyczące ludności miejskiej biorące pod uwagę jedynie kryterium wielkościowe miejscowości nieznacznie „zawyżają” poziom urbanizacji (Unikel i in. 1978; Garza 2016).

Zakres przestrzenny przedstawionych w artykule badań objął współcześnie funkcjonujące 31 stanów oraz Dystrykt Federalny, w którym leży stolica kraju – miasto Meksyk. Cztery stany: Nayarit (1917), Baja California (1952), Baja California Sur (1974) i Quintana Roo (1974) uzyskały ten status w okresie objętym badaniami, ale dane spisowe umożliwiają retrospektywne określenie ich poziomu zaludnienia i urbanizacji. Za badaczami meksykańskimi (Garza 2010) przyjęto podział stanów na 8 głównych regionów. W badaniach wykorzystano dane ze spisów ludności przeprowadzanych co dziesięć lat od 1900 do 2020 r. i udostępnianych przez Narodowy Instytut Statystyki i Geografii (*Instituto Nacional de Estadística y Geografía – INEGI*).

ZARYS HISTORII ROZWOJU MIAST I PROCESÓW URBANIZACJI W MEKSYKU OD XVI DO XIX WIEKU

Przybycie Hiszpanów na obszar dzisiejszego Meksyku na początku XVI wieku i przeprowadzony przez nich podbój zakończyły funkcjonowanie przedkolumbijskich struktur osadniczych i zapoczątkował nową erę urbanizacji. Hiszpańscy konkwistadorzy szczególnie zainteresowani byli zajęciem miast, gdyż znajdujące się w nich świątynie i pałace kusiły bogatym wyposażeniem ze złota, srebra i szlachetnych kamieni. Wraz z tym podbojem rozpoczęła się też hiszpańska kolonizacja, która przyniosła stworzenie nowej sieci miejskiej, bazującej na europejskich wzorcach. W okresie kolonialnym (1521–1820) Hiszpanie założyli wiele miast i miasteczek, zarówno na terenach zamieszkałych przez rdzennych mieszkańców, jak i na nowo podbitych ziemiach poza granicami dawnego imperium Azteków. Ta znaczna ekspansja urbanistyczna nie była prowadzona tylko po to, by zapewnić militarną i polityczną kontrolę nad rozległym obszarem, nazwanym Wicekrólestwem Nowej Hiszpanii, ale by

stworzyć system eksploatacji jego zasobów ludzkich, mineralnych i rolniczych (Bassols Batalla 1992, s. 93–100).

Większość miast Hiszpanie zakładali na surowym korzeniu, nawet jeżeli korzystali z miejsca, w którym wcześniej funkcjonowało miasto Indian to wprowadzali zupełnie inne plany przestrzenne, charakteryzujące się regularnym, szachownicowym układem ulic rozchodzących się z placu wyznaczającego centralny punkt miasta (Wyrobisz 1978; Czerny, Czerny 2017). Odstępstwa od tak regularnego rozplanowania pojawiały się głównie w miastach górniczych, związanych z wydobywaniem srebra lub złota, jak np. w Zacatecas, Guanajuato, Taxco, których układ przestrzenny był bardziej zależny od ukształtowania terenu (Brown 2012; Murillo 2016).

Meksykański system miejski w okresie kolonialnym składał się z różnych typów osad, zdominowanych przez miasta administracyjno-wojskowe, takie jak Mexico City, Guadalajara i Mérida, miasta portowe, takie jak Veracruz, Acapulco i Mazatlán, oraz ośrodki górnicze (*reales de minas*), takie jak Guanajuato, Pachuca, Zacatecas, San Luis Potosi i Taxco. Wraz z przesuwaniem zasięgu kolonizacji w kierunku północnym powstawały ośrodki fortowe (*presidios*), a na terenach indiańskich ośrodki misyjne (*congregaciones*), związane z działalnością chrystianizacyjną głównych zakonów katolickich (Unikel i in. 1978, s. 18, Sargent 2006, s. 166).

W okresie kolonialnym i początkach niepodległości Meksyku proces urbanizacji przebiegał wolno. Pomimo istnienia stosunkowo dużej liczby miast, były to głównie niewielkie ośrodki, charakteryzujące się niewielkim przyrostem zaludnienia. Urbanizacja w epoce kolonialnej miała charakter eksploatacyjny i silnie zależny od metropolii. Centralną pozycję w hierarchii pełniło miasto Meksyk będące stolicą Wicekrólestwa Nowej Hiszpanii. W 1790 r. zamieszkiwało go ok. 113 tys. mieszkańców, drugie co do wielkości miasto – Puebla miało jedynie 57 tys. mieszkańców a trzecie – Guanajuato zaledwie 32 tys. (Wibel, de la Cruz 1971, s. 95).

Uzyskanie w 1821 r. niepodległości nie zapoczątkowało szybkiego rozwoju miast. Wręcz przeciwnie, właściciele dużych majątków ziemskich – hacjend zajęli centralne miejsce w ekonomicznej i politycznej walce pomiędzy liberalnymi i konserwatywnymi siłami nowego państwa. W pierwszym okresie niepodległości (1821–1880), nazywanym też erą „rewolucji i reform politycznych” ważną rolę odegrały USA, jako protagonista i partner w tworzeniu warunków, w których rozwinął się system miejski współczesnego Meksyku. Państwo meksykańskie od lat 30. XIX wieku było w konfrontacji ze swoim północnym sąsiadem. Pierwszym epizodem była wojna z anglosaskimi osadnikami w Teksasie (1836), następnie pojawiły się konflikty w Kalifornii i w końcu wojna zakończona wkroczeniem wojsk USA do Meksyku (1846–1848). Ostatnim epizodem mającym wpływ na zmiany terytorialne był tzw. „zakup Gadsdena” w Arizonie (1853), co skutkowało zmniejszeniem powierzchni kraju z 4,2 mln km² w chwili odzyskania niepodległości do 1,97 mln km². Długofalową konsekwencją tych militarnych i politycznych konfliktów było powstanie rozległej strefy przygranicznej, która sto lat później stanie się jednym z najszybciej rozwijających się obszarów miejskich w Ameryce Północnej, co zostanie szerzej omówione w dalszej części badań (Kemper, Royce 1979, s. 270).

Po okresie tzw. „wojny o reformę” (1857–1861) pomiędzy siłami konserwatywnymi i liberalnymi oraz francuskiej interwencji zbrojnej (1861–1867) Meksyk wchodził w ostatnie trzy dekady XIX wieku z dużymi zniszczeniami materialnymi oraz stratami ludnościowymi, a jego system miejski był słabo wykształcony i wysoce zregionalizowany. Duża część miast ucierpiała w wyniku działań zbrojnych przez co były one raczej konsumentami niż producentami. Wskaźniki wzrostu ludności miejskiej były niskie i rzadko przewyższały średnie krajowe. Władza gospodarcza i polityczna była szeroko rozproszona i związana z hacjendami i ich dominacją w regionie. W tej sytuacji pojawił się Porfirio Díaz, którego dyktatorskie rządy w latach 1877–1911 określa się mianem porfiriatu. Zastąpił on przemoc dominującą w poprzednich dekadach pokojem opartym na dyktaturze, dzięki czemu stworzył stabilne środowisko, które przyciągnęło inwestycje kapitału zagranicznego w czasie, gdy amerykańskie i europejskie rządy, banki i korporacje były chętne do rozszerzenia swojej światowej działalności. W okresie porfiriatu rząd meksykański udzielił wielu koncesji, aby zachęcić do uprzemysłowienia i przestawić

gospodarkę z rolniczego modelu produkcji na własne potrzeby. Połączenie pokoju, rosnącego wydobycia minerałów, rozwoju przemysłowego, początków krajowego systemu kolejowego oraz rosnącego eksportu i importu dało gwałtowny impuls do urbanizacji (Kemper, Royce 1979, 1983).

Należy jednak podkreślić, że dyktatorskie rządy Porfirio Díaza największe korzyści przyniosły głównie wąskiej grupie elit powiązanych z władzą oraz zagranicznym inwestorom natomiast większość mieszkańców terenów wiejskich w niewielkim stopniu odczuła poprawę warunków życia. Ponadto przyspieszony rozwój miast, początki industrializacji i boom eksportowy w niektórych sektorach gospodarki zaczęły pogłębiać różnice społeczne i gospodarcze między wąskimi elitami, korzystającymi z gospodarczej prosperity w ostatnich dekadach porfiriatu i większością społeczeństwa, która nie została objęta procesami modernizacyjnymi. Narastające kontrasty i napięcia społeczne stały się jedną z głównych przyczyn wybuchu rewolucji meksykańskiej (Kuntz Ficker, Speckman Guerra 2016; Żuławska 2010).

Dla rozwoju sieci miejskiej szczególnie ważną rolę odegrał rozwój sieci kolejowej. Wraz z ukończeniem linii z miasta Meksyk do Veracruz w 1872 roku i rozszerzeniem sieci kolejowej na inne miasta w regionie centralnym do 1880 roku, Veracruz umocniło swoją pozycję głównego miasta portowego na wybrzeżu Zatoki Meksykańskiej. Budowa linii kolejowych przyniosła korzyści ośrodkom połączonym w ten sposób ze stolicą i głównymi portami, a dla miast pominiętych oznaczała upadek. Miasto Meksyk, Guadalajara, Toluca i Aguascalientes szybko rosły jako centra handlu i produkcji; Puebla, Morelia, Tlaxcala, León i Guanajuato zostały zredukowane do miast o ograniczonych rynkach regionalnych. Torreón, w stanie Coahuila, stanowi znakomity przykład pozytywnego wpływu kolei gdyż praktycznie z dnia na dzień rozkwitło jako główny ośrodek produkcji bawełny i z rancza liczącego 200 mieszkańców w 1892 roku rozrosło się do miasta liczącego 34 tys. mieszkańców w 1910 roku (Wibel, de la Cruz 1971; Kemper, Royce 1979; Kuntz Ficker, Speckman Guerra 2016, s. 508–509).

ROZWÓJ DEMOGRAFICZNY I PROCES URBANIZACJI W LATACH 1900–2020

W pierwszej dekadzie XX wieku doszło do silnej koncentracji działalności gospodarczej i politycznej w mieście Meksyk. Było to wynikiem centralnej orientacji systemu kolejowego, ścisłej kontroli rządu nad finansami publicznymi oraz napływem kapitału zagranicznego. Okres porfiriatu, ze swoją „stabilnością” sprawił, że wpływ zagranicznych i lokalnych inwestycji w projekty przemysłowo-urbanistyczne spowodował powstanie systemu miejskiego, który zaczął się znacznie różnić od tego z początków niepodległości. Pod koniec reżimu porfiriańskiego pewne tendencje urbanizacyjne były już ugruntowane: wysoki prymat miasta Meksyk, znaczenie Veracruz jako głównego portu zagranicznego, polityczna i ekonomiczna zależność od państw obcych, oraz izolacja portów wzdłuż zachodniego wybrzeża (Unikel i in. 1978, s. 23–24, 36).

Pierwsza dekada XX wieku, a zarazem ostatnia dekada rządów Porfirio Díaza, to okres gwałtownego przyspieszenia urbanizacji, głównie przez migracje ludności wiejskiej do rozwijających się miast. W 1900 r. jedynie 10,5% z 13,61 mln Meksykanów mieszkało w miastach, podczas gdy w 1910 odsetek ten wzrósł do 23,0% a liczba ludności miejskiej zwiększyła się blisko 2,5 krotnie, z 1,43 mln do 3,49 mln (tab. 1, ryc. 1).

Istotne zmiany dokonały się także w sieci miejskiej, gdyż w 1900 r. jedynie 5 miast liczyło ponad 50 tys. mieszkańców, natomiast w 1910 było ich już siedem, a liczba miast liczących ponad 20 tys. mieszkańców wzrosła do ponad 70 (Kuntz Ficker, Speckman Guerra 2016, s. 508–509). Utrwaliła się także dominacja stolicy w hierarchii miejskiej – miasto Meksyk wzrosło z 345 tys. mieszkańców w 1900 r. do 471 tys. w 1910 r. (Unikel i in. 1978, s. 377).

Dekada lat 1910–1921 była okresem rewolucji meksykańskiej, który w wymiarze demograficznym doprowadził do zmniejszenia zaludnienia kraju o prawie 5,5%, a także do dużych migracji we-

wewnętrznych, skutkujących zmianami w rozmieszczeniu ludności. Rewolucja miała znaczący wpływ na strukturę ludnościową i system miejski. Ogólna liczba mieszkańców zmniejszyła się z 15,16 mln w 1910 r. do 14,33 mln w 1921 r. Zniszczenie wielu małych społeczności i ogólny brak bezpieczeństwa na wsi spowodowały falę migracji zamożnych *hacendados*, jak również biednych *peones* w kierunku miast. Liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się w tym okresie o 8,1% natomiast miasta zwiększyły zaludnienie o 28,1%, co sprawiło, że wskaźnik urbanizacji w 1921 r. wzrósł do 31,2% (tab. 1, ryc. 2).

Paradoksalnie więc rewolucja meksykańska przyczyniła się do przyspieszenia procesów urbanizacyjnych poprzez ucieczkę ludności wiejskiej do głównych miast. Jak zauważają J. Garciadiego i S. Kuntz Flicker (2016, s. 568) odsetek ludności mieszkającej w stolicach stanów w latach 1910–1921 wzrósł z 8% do niemal 12%. Zauważają oni także, że w trakcie tej rewolucyjnej dekady do miasta Meksyk dotarło ok. 100 tys. imigrantów, liczba jego mieszkańców wzrosła z 471 tys. w 1910 r., do 662 tys. w 1921 r. (Unikel i in. 1978, s. 377). Rewolucja meksykańska przyczyniła się więc do ważnej zmiany społecznej, polegającej na masowym przepływie ludności wiejskiej do miast (Garciadiego, Kuntz Flicker 2016, s. 565–569; Żuławska 2010).

Tabela 1. Zmiany liczby, dynamiki i struktury ludności w Meksyku w latach 1900–2020

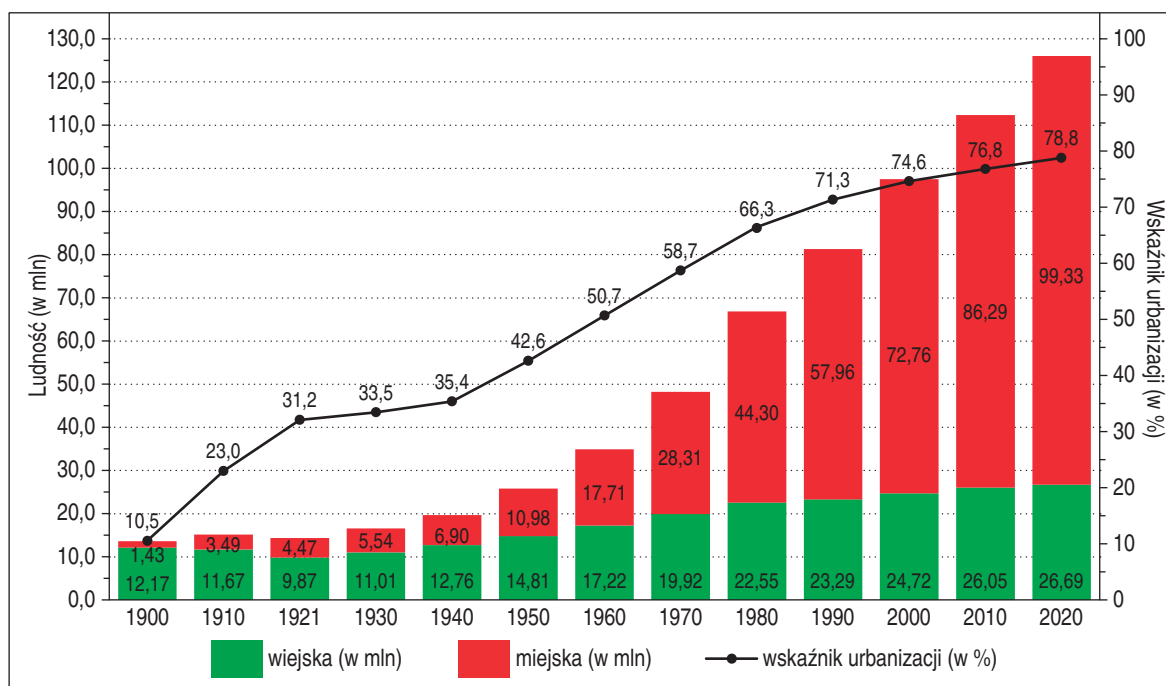
Table 1. Changes in the population size, dynamics and structure in Mexico in the years 1900–2020

Lata Years	Ludność (w mln) Population (in millions)			Dynamika (1900 = 100%) Dynamics (1900 = 100%)			Struktura (w %) Structure (in %)	
	Ogółem Total	Miejska Urban	Wiejska Rural	Ogółem Total	Miejska Urban	Wiejska Rural	Miejska Urban	Wiejska Rural
1900	13,61	1,43	12,17	100,0	100,0	100,0	10,5	89,5
1910	15,16	3,49	11,67	111,4	243,1	95,9	23,0	77,0
1921	14,33	4,47	9,87	105,3	312,6	81,1	31,2	68,8
1930	16,55	5,54	11,01	121,6	386,2	90,5	33,5	66,5
1940	19,47	6,90	12,76	143,1	480,7	104,8	35,4	65,5
1950	25,79	10,98	14,81	189,5	765,5	121,6	42,6	57,4
1960	34,92	17,71	17,22	256,7	1234,0	141,4	50,7	49,3
1970	48,23	28,31	19,92	354,4	1973,1	163,6	58,7	41,3
1980	66,85	44,30	22,55	491,3	3087,7	185,2	66,3	33,7
1990	81,25	57,96	23,29	597,1	4039,8	191,3	71,3	28,7
2000	97,48	72,76	24,72	716,4	5071,3	203,1	74,6	25,4
2010	112,34	86,29	26,05	825,6	6014,2	214,0	76,8	23,2
2020	126,01	99,33	26,69	926,1	6923,0	219,3	78,8	21,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022.

Source: author's compilation based on: INEGI, 2022.

Za koniec rewolucji przyjmuje się objęcie prezydentury przez Alvaro Obregóna w 1921 roku. Jednakże jego rządy borykały się z jednej strony z rywalizacją frakcji w obrębie zwycięskiego obozu zwolenników rewolucji a z drugiej strony z wciąż silnym oporem przeciwników reform, co wpłynęło na ograniczenie tempa wprowadzanych reform społecznych i ekonomicznych. Dopiero wybór na prezydenta w 1934 r. Lázaro Cárdenasa pochodzącego z wiejskiego stanu Michoacán był zwrotem w stronę realizacji rewolucyjnych postulatów zapisanych w przyjętej w 1917 r. konstytucji. Prezydent Cárdenas był zdecydowany wykorzystać fundusze państwowe do osiągnięcia sprawiedliwości społecznej, zwłaszcza w sektorze wiejskim. Zwiększył wydatki na cele społeczne i gospodarcze i prowadził aktywną politykę państwową. Światowy kryzys lat 30. XX wieku dał Cárdenasowi okazję do

Ryc. 1. Zmiany liczby ludności miejskiej i wiejskiej oraz wskaźnika urbanizacji w Meksyku w latach 1900–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022.

Fig. 1. Changes in urban and rural population and urbanization rate in Mexico in the years 1900–2020

Source: author's compilation based on: INEGI, 2022.

przekształcenia postulatów rewolucji w prawdziwą rewolucję społeczną. Jego działania na rzecz nacjonalizacji własności ropy naftowej (1938 r.) oraz wysiłki na rzecz wdrożenia programów reformy rolnej, które doprowadziłyby do rozpadu latyfundiów i szybszego przekazywania ich ziem wspólnotom wiejskim – *ejidos*¹, pokazały jego determinację w dążeniu do zmniejszenia zależności Meksyku od Stanów Zjednoczonych i innych zagranicznych potęg. W czasie jego rządów administracja centralna mniejszą wagę przykładła do spraw związanych z urbanizacją i industrializacją, koncentrując swoją uwagę na zaniedbanych regionach wiejskich, gdzie mieszkała większość ludności (Kemper, Royce 1979; 1983; Aboites, Loyo 2016).

W wymiarze demograficznym dwie pierwsze porewolucyjne dekady charakteryzują się zahamowaniem wzrostu wskaźnika urbanizacji, który w latach 1921–1940 wzrasta jedynie z 31,2% do 35,2%, a średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej było stosunkowo niskie (ryc. 1 i 2). Okres ten był więc fazą dominacji tendencji do dekoncentracji ludności i kapitałów, a także wyhamowaniu uległa migracja z obszarów wiejskich do miast. Nadzieje chłopów na poprawę warunków życia dzięki reformie rolnej obniżyły tempo migracji do miast w latach 30. Światowy kryzys gospodarczy bardziej

¹ *Ejidos* – to wspólnoty wiejskie posiadające grunty komunalne wykorzystywane do celów rolniczych, do których członkowie lokalnych społeczności wiejskich mają prawo użytkowania bez prawa własności do gruntów, które są w posiadaniu państwa meksykańskiego. Szerzej o ewolucji systemu *ejidos* w Meksyku w artykule J.C. Morett-Sánchez i C. Cosío-Ruiz (2017). Natomiast więcej informacji o skutkach i znaczeniu zmian art. 27 meksykańskiej konstytucji, przeforsowanych w 1992 r. przez prezydenta Carlosa Salinasa de Gortari i zezwalających na prywatyzację i sprzedaż ziemi *ejidos*, co stało się bezpośrednią przyczyną konfliktu w Chiapas, dostarcza praca Marii Teresy Vázquez Castillo (2004).

zakłócił życie mieszkańców miast niż wsi, co również ograniczyło napływ migrantów. Ponadto duże rządowe projekty irygacyjne na północnym zachodzie stworzyły alternatywne miejsca dla wielu potencjalnych migrantów miejskich (Kemper, Royce 1979).

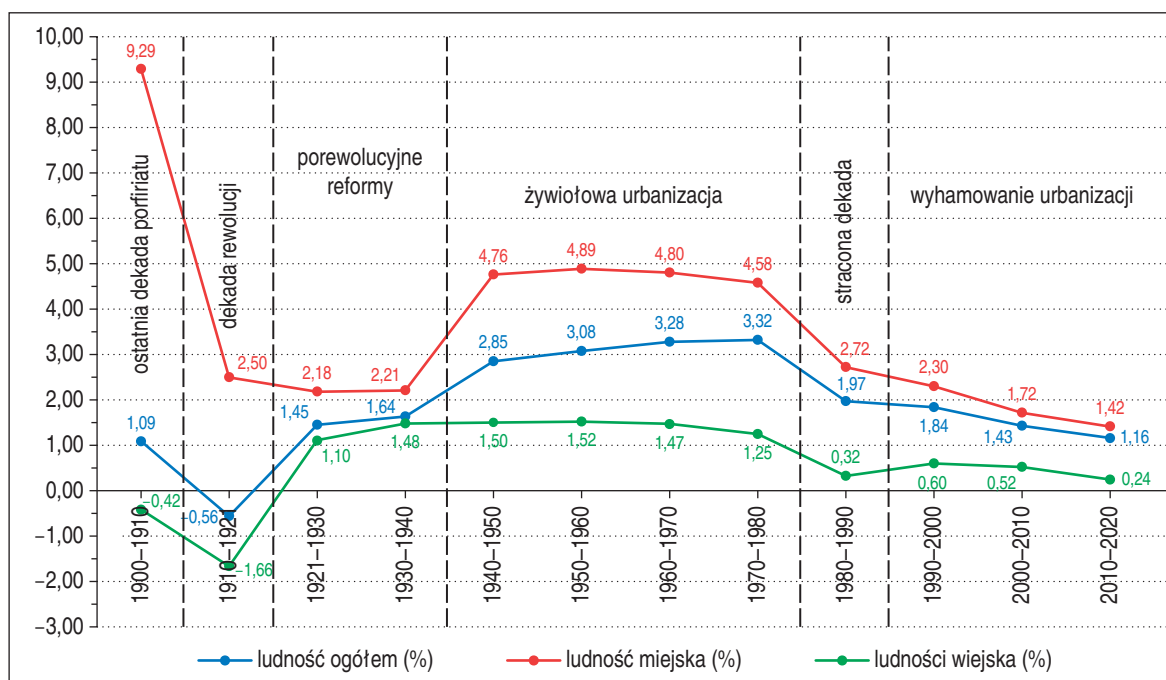
Wybuch II wojny światowej i przystąpienie do niej USA miały bardzo pozytywny wpływ na gospodarkę meksykańską. Współpraca ze Stanami Zjednoczonymi i innymi państwami koalicji walczącej z państwami Osi zwiększyła napływ kapitałów zagranicznych i przyspieszenie industrializacji. Zaangażowanie wojenne USA i państw europejskich zwiększyło popyt na towary meksykańskie a także zmusiło do rozwinięcia w kraju produkcji tych wyrobów, które wcześniej importowano. Lata 40. XX wieku były więc okresem dynamicznego wzrostu gospodarczego, napędzanego przyspieszoną industrializacją. Przełożyło się to na dynamiczny wzrost ludności miejskiej. Jak zauważają L. Aboites i E. Loyo dekada ta przyniosła Meksykowi największy wzrost liczby ludności miejskiej w całym XX wieku. Szczególnym beneficjentem dynamicznego rozwoju przemysłu oraz wzrostu zaludnienia było miasto Meksyk, które w latach 1921–1950 zwiększyło zaludnienie z 615 tys. do 2,8 mln mieszkańców (Aboites, Loyo 2016, s. 633).

W latach 1940–1950 liczba ludności miejskiej wzrosła o 59,1% z 6,9 mln do blisko 11 mln, a wskaźnik urbanizacji podwoił się z 35,4% do 42,6%, a średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej wyniosło 4,76% (ryc. 1 i 2). Dekada lat 40. XX w. stanowi punkt zwrotny w procesie urbanizacji Meksyku. Koniec kryzysu światowego, stworzenie programu pracy dla migrantów (*bracero*) ze Stanami Zjednoczonymi podczas II wojny światowej, rozwój projektów hydroelektrycznych, rozpowszechnienie rządowych programów zdrowotnych i edukacyjnych oraz kontynuacja programów reformy rolnej w połączeniu z nową polityką zorientowaną na rozwój przemysłu spowodowały, że urbanizacja osiągnęła wysokie tempo (Kemper, Royce 1979).

Okres od 1940 do 1980 r. charakteryzował się stosunkowo szybkim rozwojem miast, żywiołowym przyrostem ludności miejskiej i wzrostem poziomu urbanizacji. Ludność miejska wzrosła z 6,9 do 44,3 mln osób, a wskaźnik urbanizacji z 35,4% do 66,3%. W ciągu tych czterech dekad tempo wzrostu ludności miejskiej znacznie przekraczało średnie tempo wzrostu ludności ogółem, co wskazuje, że gwałtowny rozwój miast dokonywał się nie tylko poprzez przyrost naturalny ale w dużym stopniu także poprzez migracje ludności wiejskiej (ryc. 1 i 2).

Lata 1940–1980 były okresem dynamicznego rozwoju gospodarczego realizowanego w oparciu o strategię industrializacji poprzez substytucję importu. Bardzo dynamicznie rozwijał się w tym okresie przemysł przetwórczy, ale dotyczyło to także niektórych sektorów górnictwa, szczególnie wydobycia ropy naftowej. Sukces działań związanych z wydobyciem i rafinacją ropy naftowej w rejonie wybrzeża Zatoki Meksykańskiej doprowadził do powstania miasteczek petrochemicznych (np. Ciudad Pemex), które miały już swoje historyczne odpowiedniki w wyspecjalizowanych miastach górniczych z XVII i XVIII wieku (Kemper, Royce 1979; Czerny 1994; Velásquez Garcia i in. 2016).

Lata 1960–1970 były przełomową dekadą nie tylko pod względem postępów urbanizacji ale także przemian społecznych. Dane ze spisu ludności w 1960 roku wykazały po raz pierwszy w historii Meksyku nieznaczną przewagę ludności miejskiej (50,7%), nad wiejską (49,3%). Kolejny spis z 1970 r. potwierdził dalszy wzrost znaczenia ludności miejskiej (58,7%) w ogólnym zaludnieniu kraju. Przełomowym momentem w fazie żywiołowej urbanizacji lat 1940–1980 był okres prezydentury Gustavo Díaza Ordaza (1964–1970). Jego rządy trwały w okresie największej popularności Fidela Castro i Che Guevary w Ameryce Łacińskiej a z drugiej strony prezydent USA Lyndon Johnson zrezygnował ze strategii dyplomatycznej na rzecz bardziej otwartego interwencjonizmu i wspierania antyreformatorskich rządów. Narastające niezadowolenie i napięcia społeczne związane ze zbyt wolną poprawą warunków społeczno-ekonomicznych z jakimi zmagał się rząd Díaza Ordaza doprowadziły w końcu konfliktu ze strajkującymi studentami, które zakończyły się 2 października 1968 r. otwarciem ognia do protestujących w dzielnicy Tlatelolco, którzy sprzeciwiali się organizacji XIX Igrzysk Olimpijskich. Wydarzenia te okazały się mieć przełomowe znaczenie postrzegania przez społeczeństwo porewolucyjnego

Ryc. 2. Średnioroczne tempo zmian ludności miejskiej, wiejskiej i ogółem w Meksyku w latach 1900–2020 (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022.

Fig. 2. The average annual rate of growth of urban, rural and total population in Mexico in the years 1900–2020 (in %)

Source: author's compilation based on: INEGI, 2022.

cyjnych reform oraz podkopały zaufanie do rządzącej Partii Rewolucyjno-Instytucjonalnej (*Partido Revolucionario Institucional – PRI*) (Loaeza 2016).

Wraz z rosnącą populacją Meksyku oraz procesem industrializacji obserwowany był także bardzo intensywny wzrost liczby ludności zamieszkującej miasta. Jak już wspomniano powyżej w 1960 roku wskaźnik urbanizacji osiągnął 50,7% a następane dekady charakteryzowały się dalszym intensywnym wzrostem jego wartości, co wynikało ze znacznie szybszego tempa przyrostu ludności miejskiej, przy bardzo wolnym już wzroście ludności wiejskiej. W badanym półwieczu liczba ludności miejskiej zwiększyła się ponad 9-krotnie, podczas gdy ludności wiejskiej jedynie o 80,4%, co skutkowało stopniowym spadkiem jej udziału w ogólnym zaludnieniu Meksyku. Na początku lat 80. XX wieku ludność miejska stanowiła już 2/3 populacji, podczas gdy mieszkańcy wsi – tylko 1/3. Tendencja ta utrzymywała się przez kolejne dekady aż do 2020 roku, w którym liczba ludności miejskiej doszła do 99,3 mln, przy wskaźniku urbanizacji o wartości 78,8%. W tym samym czasie liczba ludności wiejskiej osiągnęła 26,7 mln, z udziałem w zaludnieniu krajowym tylko 21,2% (tab. 1, ryc. 1 i 2).

Śledząc wartości średniorocznego tempa wzrostu ludności miejskiej można wyznaczyć sześć okresów charakteryzujących się różnym tempem procesu urbanizacji, co związane było z zachodzącymi wtedy przemianami społecznymi i gospodarczymi i politycznymi. Pierwszy z nich obejmował lata 1900–1910, czyli ostatnią dekadę rządów Porfirio Díaza i charakteryzował się bardzo żywiotowym przyrostem ludności miejskiej osiągającym najwyższe tempo w całym badanym okresie. Kolejna dekada (1910–1921) to okres rewolucji meksykańskiej, której skutkiem dla kraju był ubytek ludności, szczególnie dotkliwie widoczny na obszarach wiejskich, które wyludniły się jeszcze bardziej. Nato-

miast dla miast okres ten wiązał się z przyrostem ludności, będącej głównie uciekinierami z obszarów wiejskich (ryc. 2).

Lata 1921–1940 to okres porewolucyjnego spowolnienia urbanizacji związanej z reformą rolną i polityką wspierania rozwoju wsi, co spowolniło odpływ migracyjny do miast. W tych dwóch dekadach średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej było zbliżone do tempa rozwoju ludności wiejskiej (nieznacznie niższe w latach 20. bądź nieznacznie wyższe w latach 30.) (ryc. 2).

Czwarty okres obejmował lata 1940–1980 i charakteryzował się żywiołową urbanizacją, wynikającą z poprawy warunków gospodarczych i społecznych w kraju. W okresie żywiołowej urbanizacji wartość średniorocznego tempa wzrostu ludności ogółem przekraczała 3% rocznie, a w przypadku ludności miejskiej – nawet 4%. Warto podkreślić, że wartości średniorocznego tempa wzrostu ludności wiejskiej były dużo niższe niż dla ludności ogółem, co wskazuje na duże przesunięcia ludności pomiędzy obszarami wiejskimi i miejskimi, związane z żywiołową urbanizacją (ryc. 2).

Piąty okres (tzw. straconej dekady lat 80. XX wieku) cechował się gwałtownym spadkiem wartości średniorocznego tempa zmian ludności we wszystkich trzech badanych grupach. Jak już wcześniej wspomniano, wiązać to należy z głębokim i długotrwałym kryzysem gospodarczym, który dotknął Meksyk ale także wielkość dużych krajów Ameryki Łacińskiej (Żuławska 1994). Średnioroczne tempo zmian ludności ogółem spadło w tej dekadzie do 1,97%, dla ludności miejskiej wynosiło 2,72%, natomiast najbardziej drastyczny spadek odnotowano w przypadku ludności wiejskiej, gdyż jego wartość spadła do 0,32%. Takie proporcje wartości średniorocznego tempa wzrostu ludności wskazują także, że skutki kryzysu gospodarczego szczególnie silnie odczuły się na ludności wiejskiej, składając ją do migracji do miast i ograniczając jej przyrost do niespotykanego wcześniej minimum (ryc. 2).

Ostatni okres obejmujący lata 1990–2020 charakteryzował się zarówno wyhamowywaniem tempa przyrostu ludności jak i tempa urbanizacji, na co wskazywały coraz mniejsze różnice między wartościami średniorocznego tempa zmian ludności ogółem i ludności miejskiej. W przypadku ludności wiejskiej w dekadzie lat 90. XX wieku odnotowano nieznaczny jej przyrost, jednakże nadal wykazywała ona średnioroczne wartości przyrostu znacznie poniżej tych dla ludności ogółem. Świadczy to o dalszym odpływie mieszkańców z terenów wiejskich do obszarów zurbanizowanych i choć liczba ludności wiejskiej cały czas nieznacznie wzrastała, to jednak traciła ona na znaczeniu w ogólnej strukturze ludności, potwierdzając tym samym postępującą urbanizację kraju (ryc. 1 i 2).

Najintensywniejsze zmiany wartości wskaźnika urbanizacji odnotowano latach 1940–1980, czyli w okresie wspomnianego powyżej tzw. „meksykańskiego cudu gospodarczego”, charakteryzującego się rozkwitem gospodarki oraz poprawą warunków życia ludności. Wartość wskaźnika wzrosła wówczas o prawie 31 punktów procentowych, z 35,4% do 66,3%. Znaczne zahamowanie wzrostu wskaźnika urbanizacji nastąpiło zaś w latach 80 XX wieku, czyli wspomnianej już „straconej dekadzie”. Doszło wówczas do załamania gospodarczego, co mogło przełożyć się na spadek intensywności migracji ze wsi do miast, a w konsekwencji – do wyhamowania rozwoju miast, także w następnych dekadach. Od 1990 do 2020 r. wartość wskaźnika urbanizacji wzrosła z 71,3% do 78,8%, czyli zwiększyła się jedynie o 7,5 punktu procentowego (ryc. 1, ryc. 2).

Pomimo obserwowanego w ciągu ostatnich 30 lat spadku tempa urbanizacji warto podkreślić, że biorąc pod uwagę cały badany okres Meksyk dokonał olbrzymiego postępu stając się jednym z najbardziej zurbanizowanych państw świata. W 1900 r. jedynie 10,5% ludności mieszkało w miastach podczas gdy w 2020 odsetek ten wzrósł do 78,8%. W kraju tym nadal zachodzą zmiany urbanizacyjne na dużą skalę jednakże współcześnie coraz mniejszą rolę odgrywa urbanizacja demograficzna, a wraz ze spadkiem tempa przyrostu naturalnego, maleje także tempo wzrostu ludności miejskiej. Coraz większą rolę zaczynają natomiast odgrywać zmiany o charakterze jakościowym, zachodzące w meksykańskiej sieci miejskiej. Zmiany te manifestują się najwyraźniej w przekształcaniach struktury wielkościowej miast oraz procesach suburbanizacji, metropolizacji oraz megalopolizacji (Garza 2016).

REGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE PROCESU URBANIZACJI W LATACH 1900–2020

Zmiany urbanizacyjne zachodzące w badanym okresie w Meksyku zostały również przeanalizowane w układzie przestrzennym, w podziale kraju na osiem regionów oraz 31 stanów i stołeczny Dystrykt Federalny. Do szczegółowych badań wybrano 7 przekrojów czasowych, wyznaczających granice wyróżnionych i scharakteryzowanych wyżej sześciu głównych okresów ewolucji procesów urbanizacji i towarzyszących im przemian społeczno-gospodarczych (tab. 2 i 3).

Pierwszy okres, obejmujący ostatnią dekadę rządów Porfirio Diaza (1900–1910), cechował się dynamicznym przyspieszeniem urbanizacji. W 1900 r. wskaźnik urbanizacji wynosił jedynie 10,5% a najniższe wartości notowały peryferyjne regiony: Południowy (2,0%), Północno-Zachodni (4,7%), Wschodni (7,2%) oraz Północny (8,8%). Natomiast najwyższe wartości odnotowano w regionach centralnych: Centralno-Wschodni (15,1%), Centralno-Zachodni (12,4%), oraz mających na swoim terenie duże miasta o długiej historii i pełniące ważne funkcje regionalnych centrów polityczno-administracyjnych jak: Region Północno-Wschodni z miastem Monterrey, czy Region Jukatanu z miastami Mérida i Campeche (tab. 2).

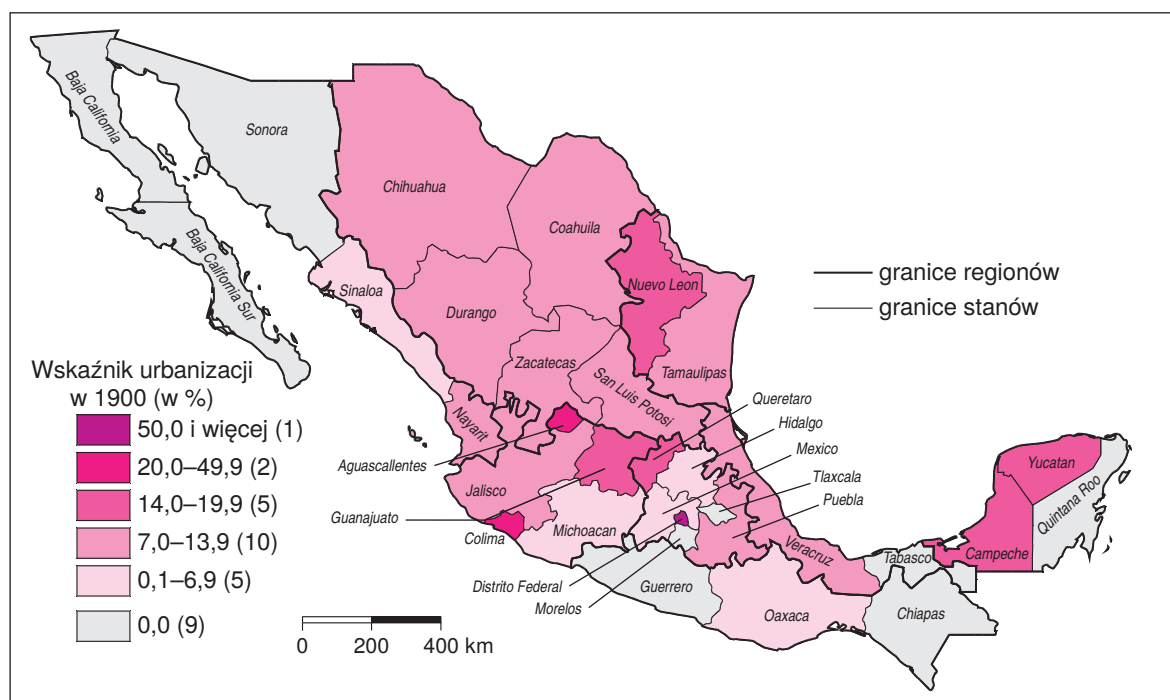
Jeszcze większe dysproporcje uwidaczniały się na poziomie stanowym, gdyż w 1900 r. w 9 stanach nie odnotowano ludności miejskiej. Były to głównie rolnicze stany południa kraju, słabo skolonizowane obszary na północnym-zachodzie oraz wschodnia część Jukatanu. Duże dysproporcje uwidaczniały się także w relatywnie notującym wysokie wskaźniki urbanizacji Regionie Centralno-Wschodnim. Z jednej strony znajdował się w nim najsilniej zurbanizowany Dystrykt Federalny (67,0%) ze stolicą – miastem Meksyk. Z drugiej zaś strony w skład regionu wchodziły stany Morelos i Tlaxcala, w których nie odnotowano osiedli miejskich, czy stany Meksyk i Hidalgo, cechujące się niskimi wartościami wskaźnika urbanizacji (ryc. 3).

Boom urbanizacyjny pierwszej dekady XX wieku cechował się gwałtownym przyrostem ludności miejskiej (o 143,1%) z 1,4 do 3,5 mln osób (tab. 1). Najszybsze średnioroczne tempo wzrostu odnotowano w najsłabiej zurbanizowanych regionach: Południowym (o 22,45%), Północno-Zachodnim (o 14,44%) czy Wschodnim (o 12,14%). Regiony charakteryzujące się wyższym poziomem urbanizacji na początku badanego okresu odnotowały średnioroczne tempo przyrostu ludności miejskiej niższe niż wartości średnie dla kraju. Tak nierównomierne średnioroczne tempo wzrostu doprowadziło do wyrównania regionalnych dysproporcji w poziomie urbanizacji (tab. 2 i 3).

Druga dekada XX wieku to okres rewolucji meksykańskiej, której skutki demograficzne dla kraju były tragiczne, co znalazło swój wyraz w ubytku ludności ogółem (o 5,4%). Jeszcze większy ubytek odnotowano na obszarach wiejskich gdyż wyniósł on 8,1%. Natomiast dla miast okres ten okazał się paradoksalnie czasem stosunkowo szybkiego przyrostu ludności. Co prawda średnioroczne tempo wzrostu ludności nie było aż tak wysokie jak we wcześniejszej dekadzie niemniej w obliczu ubytku ludności na obszarach wiejskich oraz generalnie w kraju notowały one nadal średnioroczny wzrost o 3,11% (tab. 3). Jak już wspomniano powyżej wiązało się to głównie z dużym odpływem ludności ze wsi do miast, które jawiły się oazami bezpieczeństwa wśród morza chaosu i bezprawia panującego na terenach wiejskich w trakcie walk rewolucyjnych (Unikel i in. 1978; Kemper, Royce 1979; Garciadiego, Kuntz Flicker 2016).

Okres rewolucji (1910–1921) charakteryzował się dalszym dynamicznym wzrostem poziomu urbanizacji, który w skali całego kraju wzrósł z 23% do 31,2%. Jeszcze szybsze tempo odnotowano w peryferyjnych regionach, w których ucieczka ze wsi do miast doprowadziła do wysokiego średniorocznego tempa przyrostu ludności miejskiej, np.: Południowym (7,88%), Północno-Zachodnim (5,67%) czy na Półwyspie Jukatan (5,22%) (tab. 2 i 3).

W efekcie obserwowanej ucieczki ze wsi do miast, które oferowały bezpieczniejsze schronienie przed chaosem rewolucyjnych walk i towarzyszącemu mu bezprawiu, w przypadku niektórych stanów odnotowano ekstremalnie wysoki wzrost ludności miejskiej, a co za tym idzie także poziomu urbanizacji. Nie była to jednak trwała tendencja, a jedynie krótkotrwały skok związany z przyjęciem fali

Ryc. 3. Wskaźnik urbanizacji według stanów w Meksyku w 1900 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022.

Fig. 3. Urbanisation rate by states in Mexico in 1900

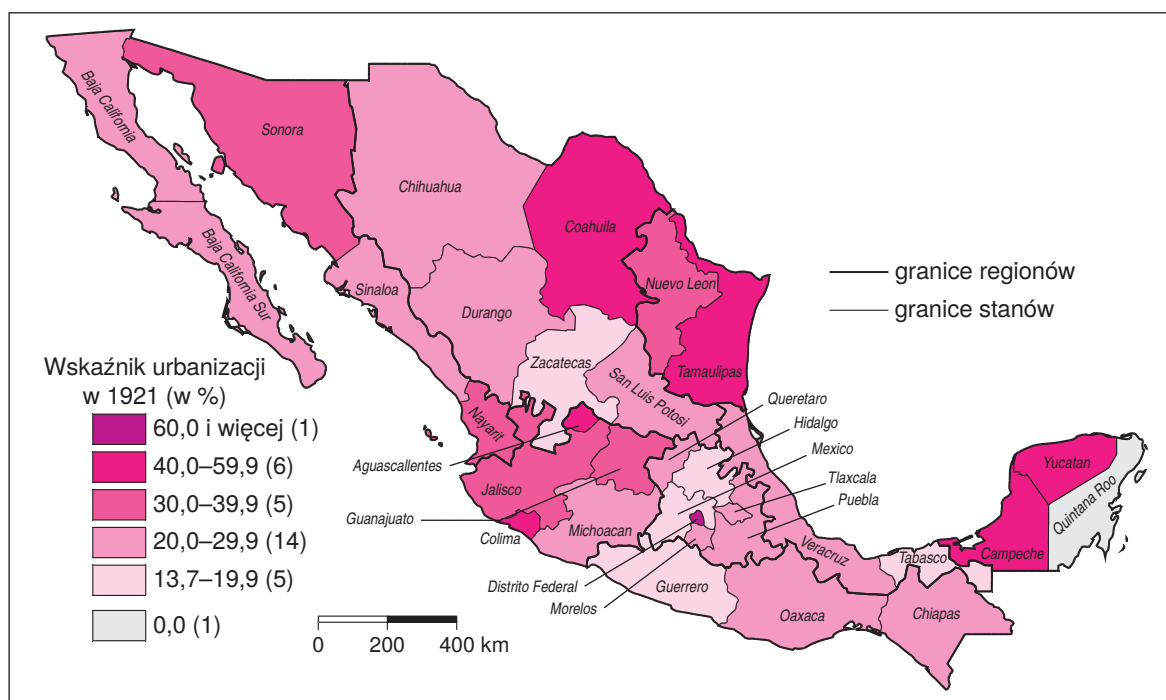
Source: author's compilation based on: INEGI, 2022.

uchodźców, z których spora część powróciła na tereny wiejskie w kolejnych dekadach po rewolucji. Przykładami takich gwałtownych skoków wskaźnika urbanizacji były na przykład stany: Tamaulipas, Coahuila, Nuevo Leon czy Campeche (tab. 2, ryc. 4).

Trzeci okres obejmuje dwie porewolucyjne dekady (1921–1940), które cechowały się reformą rolną i polityką wspierania rozwoju obszarów peryferyjnych. Polityka kolejnych rządów doprowadziła do spowolnienia tempa urbanizacji, czego wyrazem jest fakt że w tym okresie wskaźnik urbanizacji Meksyku wzrósł jedynie o 4,2 punktu procentowego (z 31,2% do 35,4%). W okresie tym notowano masowe powroty z miast na obszary wiejskie, co przybrało największą skalę w Regionie Południowym, w którym średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej w latach 1921–1940 wynosiło $-2,27\%$. Także w innych peryferyjnych regionach, które w dekadzie rewolucyjnej „zawieruchy” gwałtownie się urbanizowały w tym okresie odnotowano znaczne spowolnienie tego procesu. Było to widoczne w przypadku regionów: Północnego, Płw. Jukatan czy Centralno-Zachodniego (tab. 2 i 3).

Reformy rolne, duże programy irygacyjne w północnych stanach i generalna tendencja do wspierania terenów wiejskich przyczyniły się do zatrzymania lub co najmniej spowolnienia odpływu ludności ze wsi do miast w tym okresie. Były one także czynnikiem zachęcającym (*pull factor*) część „nowych” mieszkańców miast z czasu rewolucji, którzy jeszcze nie zdążyli się w nich zakorzenić, do powrotu. Z drugiej zaś strony światowy kryzys gospodarczy przełomu lat 20. i 30. XX wieku, który dotknął także meksykańskie miasta był czynnikiem wypychającym (*push factor*) zmuszając część niemogących znaleźć pracy migrantów do powrotu na wieś (Unikel i in. 1978; Kemper, Royce 1979; Skoczek 1989).

Czwarty okres obejmuje lata 1940–1980 i cechował się żywiołowym rozwojem urbanizacji w trakcie realizacji strategii industrializacji poprzez substytucję importu. Odnotowano wówczas blisko trzy i półkrotny (o 243,3%) przyrost ludności Meksyku z 19,5 mln do 66,8 mln, któremu towarzyszył jesz-

Ryc. 4. Wskaźnik urbanizacji według stanów w Meksyku w 1921 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022.

Fig. 4. Urbanisation rate by states in Mexico in 1921

Source: author's compilation based on: INEGI, 2022.

cze większy, bo aż ponad sześciokrotny (o 542,4%), wzrost ludności miejskiej, z 6,9 mln do 44,3 mln osób. Regionalne rozmieszczenie ludności wykazywało duże zróżnicowanie przestrzenne. Najludniejszym i najsilniej zurbanizowanym był Region Centralno-Wschodni, obejmujący stołeczny Dystrykt Federalny oraz otaczające go stany. Notował on także jedne z najwyższych wartości wskaźnika urbanizacji, sięgające aż 47,3% w 1940 r. Warto również zwrócić uwagę, że region ten w badanym okresie charakteryzował się bardzo szybkim przyrostem ludności miejskiej, o czym świadczą wyższe od średnich dla kraju wartości średniorocznego tempa ich wzrostu (5,07%). W rezultacie do 1980 r. region ten zwiększył swój udział w koncentracji ludności miejskiej – aż do 42%. W okresie żywiołowej urbanizacji, która była wynikiem rozwoju przemysłu realizowanego w myśl strategii industrializacji poprzez substytucję importu, szczególnie dynamicznie rozwijał się stołeczny Meksyk oraz otaczające go stany (tab. 2 i 3).

Regionami, które w latach 1940–1980 zyskały na znaczeniu w koncentracji ludności miejskiej były: Północno-Zachodni i Północno-Wschodni. Wynikało to z faktu, że notowały one znacznie większe od średniej krajowej tempo przyrostu ludności miejskiej. Odmianą tendencję zaobserwowano natomiast w przypadku trzeciego z regionów przy granicy z USA, czyli Północnego. W badanym okresie notował on wolniejsze od średniej krajowej tempo wzrostu ludności miejskiej wskutek czego stracił na znaczeniu w jej koncentracji w skali kraju z 12,7% do 10%. W 1980 r. wszystkie trzy północne regiony kraju należały do stosunkowo dobrze zurbanizowanych, o czym świadczą wysokie wartości ich wskaźników urbanizacji, z których najwyższą miał Region Północno-Wschodni gdzie wynosiła ona aż 82,1%. Wynikało to z bardzo silnej urbanizacji leżącego w tym regionie stanu Nuevo Leon (87,4%), którego stolica – Monterrey (zarazem czwarte co do wielkości miasto kraju) przeżywało w tym okresie dynamiczny rozwój demograficzny. Natomiast Region Północno-Zachodni należał do

Tabela 2. Zmiany wskaźnika urbanizacji według regionów i stanów w latach 1900–2020 (w %)**Table 2.** Changes in the urbanization rate by region and state in the years 1900–2020 (in %)

Regiony i stany <i>Regions and states</i>	1900	1910	1921	1940	1960	1980	1990	2020
Ogółem <i>Total</i>	10,5	23,0	31,2	35,4	50,7	66,3	71,3	78,8
Północno-Zachodni <i>Northwest</i>	4,7	15,8	28,0	29,1	52,5	67,2	75,0	85,6
Baja California	0,0	0,0	28,8	50,5	77,7	85,3	90,9	93,4
Baja California Sur	0,0	13,0	27,3	35,8	36,3	69,7	78,3	91,5
Nayarit	10,3	18,6	31,2	30,2	42,6	57,1	62,1	71,8
Sinaloa	6,0	14,0	22,9	21,8	38,2	56,7	64,1	76,4
Sonora	0,0	17,3	32,4	32,7	57,6	70,5	79,1	89,3
Północny <i>Northern</i>	8,8	21,2	29,8	32,3	45,2	58,5	66,9	80,0
Coahuila	8,1	33,8	50,7	50,6	66,7	77,4	86,1	92,3
Chihuahua	9,3	22,3	28,2	36,7	57,2	70,3	77,4	88,7
Durango	8,4	15,6	24,7	24,5	35,5	50,4	57,4	74,5
San Luis Potosi	10,6	22,1	25,0	25,3	33,6	47,0	55,2	67,9
Zacatecas	7,1	14,9	19,8	24,7	27,2	37,5	45,9	64,1
Północno-Wschodni <i>Northeast</i>	14,4	24,8	40,6	44,6	65,2	82,1	87,4	94,2
Tamaulipas	7,6	20,4	44,0	45,5	59,8	75,1	81,1	90,9
Nuevo Leon	19,0	27,8	37,7	43,9	70,4	87,4	92,0	96,2
Centralno-Zachodni <i>Central-West</i>	12,4	23,6	33,2	36,5	50,2	65,1	71,2	79,7
Aguascalientes	34,2	41,5	49,8	57,4	59,9	70,4	76,5	84,0
Colima	31,8	32,4	43,2	45,1	61,8	74,7	83,3	90,1
Guanajuato	17,4	28,2	33,1	35,1	46,4	58,9	63,4	72,3
Jalisco	11,7	22,9	36,6	41,2	58,5	75,6	81,9	88,2
Michoacan	4,0	16,4	26,3	28,9	40,6	53,3	61,6	71,2
Centralno-Wschodni <i>Central-East</i>	15,1	30,8	36,2	47,3	63,3	79,1	82,1	84,2
Dystrykt Federalny	67,0	100,0	88,7	93,8	95,8	100,0	99,7	99,2
Hidalgo	6,2	8,6	14,5	18,2	22,4	32,7	44,8	59,8
Meksyk	2,8	16,0	17,4	22,7	38,6	79,4	84,4	84,9
Morelos	0,0	22,3	22,2	27,9	53,2	73,8	85,6	80,8
Puebla	9,2	18,6	25,8	27,8	39,2	56,8	64,3	75,2
Queretaro	14,3	18,2	22,2	19,3	28,1	47,4	59,7	79,1
Tlaxcala	0,0	14,7	22,5	29,6	43,9	57,6	76,5	84,7
Południowy <i>Southern</i>	2,0	12,8	18,7	15,2	24,8	35,7	43,6	54,9
Chiapas	0,0	17,7	21,0	16,1	24,4	33,7	40,4	48,6
Guerrero	0,0	8,3	13,7	14,6	25,7	41,9	52,3	59,8
Oaxaca	3,7	13,4	20,6	15,1	24,4	32,0	39,5	59,1
Wschodni <i>Eastern</i>	7,2	19,5	25,0	27,2	37,6	48,8	54,9	59,7
Tabasco	0,0	6,6	17,6	18,0	26,6	38,2	49,7	51,4
Veracruz	8,4	21,7	26,3	28,8	39,6	50,9	56,2	62,2
Półwysep Jukatan <i>Yucatán Peninsula</i>	15,3	26,2	44,7	48,0	58,8	70,6	75,7	86,4
Campeche	19,8	26,9	46,1	49,6	63,2	69,4	70,0	75,1
Quintana Roo	0,0	0,0	0,0	24,9	31,4	59,1	73,9	90,4
Yucatan	14,1	26,7	45,8	48,7	59,8	73,5	78,6	87,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022.

Source: author's compilation based on: INEGI, 2022.

Tabela 3. Wskaźnik średniorocznego tempa wzrostu ludności miejskiej w regionach Meksyku w wyznaczonych okresach urbanizacji (w %)

Table 3. Average annual growth rate of urban population in Mexico's regions in the designated periods of urbanisation (in %)

Regiony Regions	1900–1910	1910–1921	1921–1940	1940–1980	1980–1990	1990–2020
Ogółem Total	9,29	3,11	1,83	4,76	2,72	1,82
Północno-Zachodni <i>Northwest</i>	14,44	5,67	2,11	6,06	3,35	2,28
Północny <i>Northern</i>	10,76	3,88	1,13	3,95	3,19	1,89
Północno-Wschodni <i>Northeast</i>	6,81	4,72	3,03	5,39	2,52	2,12
Centralno-Zachodni <i>Central-West</i>	7,12	2,37	1,55	4,15	3,25	1,81
Centralno-Wschodni <i>Central-East</i>	8,51	1,19	3,16	5,07	1,79	1,52
Południowy <i>Southern</i>	22,45	7,88	-2,27	4,55	5,11	2,13
Wschodni <i>Eastern</i>	12,14	2,61	2,21	4,62	3,04	1,30
Półwysep Jukatan <i>Yucatán Peninsula</i>	6,49	5,22	1,27	3,98	4,13	3,01

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022.
Source: author's compilation based on: INEGI, 2022.

najszybciej urbanizujących się, z najwyższym tempem średniorocznego wzrostu ludności miejskiej wynoszącym 6,06% (tab. 2 i 3).

Warto również przyjrzeć się zmianom, jakie zaszły w Regionie Południowym, który w badanym okresie notował stosunkowo niskie średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej (4,55%), w wyniku czego pozostał on najsłabiej zurbanizowanym regionem Meksyku, notując w 1980 r. wskaźnik urbanizacji 35,7%. Region ten stanowią 3 typowo rolnicze stany (Chiapas, Oaxaca i Guerrero), dodatkowo zdominowane przez ludność indiańską zamieszkującą głównie obszary wiejskie (tab. 2 i 3).

Piąty okres obejmuje lata 1980–1990 zwane powszechnie straconą dekadą. Jak już wcześniej wspomniano, odnotowano wówczas znaczący spadek tempa urbanizacji. Średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej wyniosło wówczas w Meksyku jedynie 2,72%, podczas gdy wcześniej sięgało ono 4,76% (tab. 3). Wiązało się to również z dużymi zmianami w układzie przestrzennym procesu urbanizacji, które najkrócej można określić jako odejście od koncentracji ludności miejskiej w stolicy i szerzej w Regionie Centralno-Wschodnim na rzecz bardziej policentrycznego rozwoju sieci miejskiej (Rivera 1994, Garza 1999, 2016).

W dekadzie lat 80. XX wieku Region Centralno-Wschodni charakteryzował się najniższym średniorocznym tempem wzrostu ludności miejskiej (1,79%). Region ten znacznie stracił również na znaczeniu w koncentracji ludności miejskiej kraju z 42,0% do 38,4%. Natomiast warto odnotować, że najszybciej urbanizował się Region Południowy, notując średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej na poziomie 5,11%. We wcześniejszym okresie był on w grupie regionów notujących niskie tempo urbanizacji i legitymujących się najniższym wskaźnikiem urbanizacji, więc odrabiając zaległości, region ten wyraźnie zwiększył udział w koncentracji ludności miejskiej kraju z 5,3% do 6,7%.

Podobną sytuację odnotowano w przypadku Półwyspu Jukatan, który również wcześniej należał do regionów wolno urbanizujących się, a w dekadzie lat 80. XX wieku wyraźnie odrabiał dystans, notując średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej na poziomie 4,13%. W przypadku tego regionu ważnym czynnikiem urbanizacji był rozwój turystyki, głównie w stanie Quintana Roo, który w tej dekadzie notował ponownie rekordowe tempo wzrostu ludności miejskiej (tab. 2, 3 i 4).

Tabela 4. Zmiany udziału regionów w koncentracji ludności miejskiej w latach 1900–2020 (w %)

Table 4. Changes in regional share of the urban population concentration in the years 1900–2020 (in %)

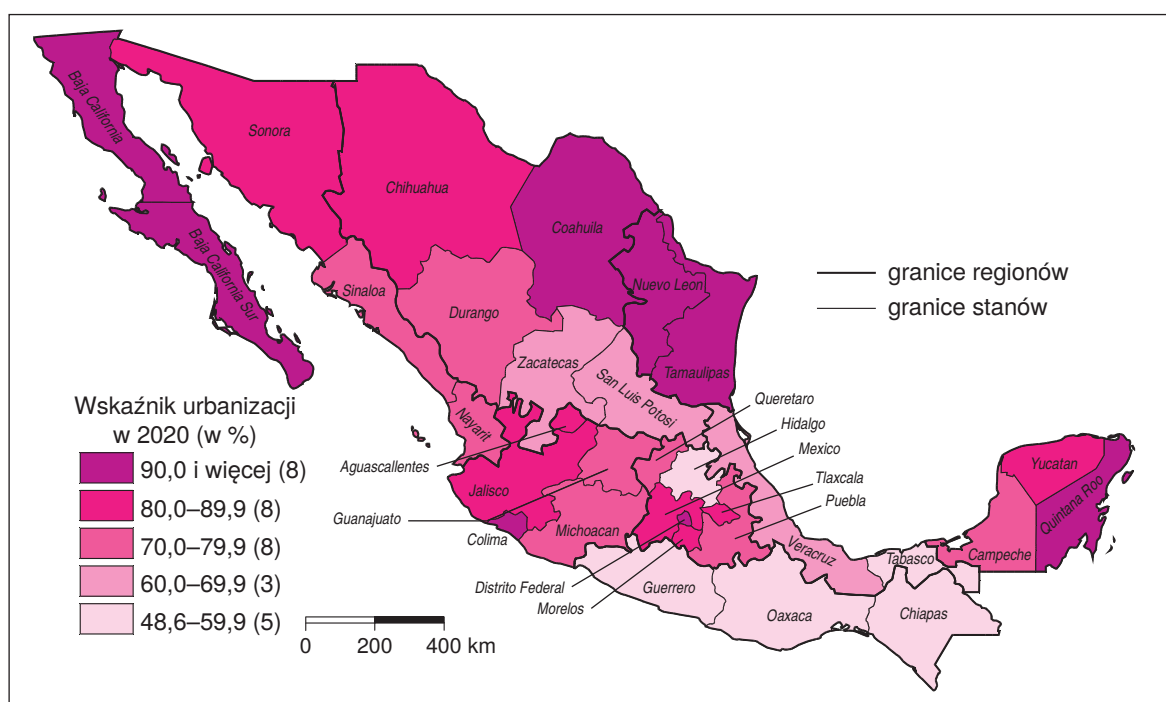
Regiony Regions	1900	1910	1921	1940	1980	1990	2020
Północno-Zachodni <i>Northwest</i>	2,3	3,7	4,8	5,1	8,3	8,8	10,1
Północny <i>Northern</i>	12,5	14,3	15,5	13,6	10,0	10,4	10,7
Północno-Wschodni <i>Northeast</i>	5,5	4,4	5,2	6,5	8,2	8,1	8,8
Centralno-Zachodni <i>Central-West</i>	28,7	23,5	21,7	20,6	16,3	17,2	17,2
Centralno-Wschodni <i>Central-East</i>	38,6	35,9	29,2	37,3	42,0	38,4	35,2
Południowy <i>Southern</i>	2,4	7,6	12,5	5,7	5,3	6,7	7,3
Wschodni <i>Eastern</i>	5,7	7,4	7,0	7,5	7,1	7,3	6,3
Półwysep Jukatan <i>Yucatán Peninsula</i>	4,2	3,3	4,1	3,7	2,7	3,1	4,4
Ogółem Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022.

Source: author's compilation based on: INEGI, 2022.

Regionami, które w okresie „straconej dekady” również notowały szybsze od średniej krajowej średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej były: Północno-Zachodni (3,35%) i Północny (3,19%). Także i wcześniej notowały one stosunkowo duże tempo urbanizacji, co było związane z rozwojem miast przygranicznych. Od połowy lat 60. XX wieku Meksyk zaczął realizować program *Maquiladoras fronterizas*, wspierający rozwój pracochłonnych gałęzi przemysłu w miastach strefy przygranicznej (Czerny 1994, Dorocki, Brzegowy 2014). Był to jeden z czynników przyspieszających urbanizację w północnych regionach i przyczyniający się także do napływu ludności do przygranicznych miast (Acosta 2009). Kryzys gospodarczy w dekadzie lat 80. XX wieku zmusił też Meksyk do zmiany strategii rozwoju gospodarczego i przestawienie się na bardziej proeksportową strategię, co było szczególnie widoczne w przemyśle samochodowym. Napływ nowych inwestycji motoryzacyjnych od lat 80. w dużej mierze skierowany był do północnych regionów Meksyku, z których produkcja kierowana była głównie na rynek USA. Liczne inwestycje koncernów samochodowych oraz ich kooperantów przyczyniły się do dalszego szybkiego rozwoju tamtejszych miast (Wójtowicz 2015, 2017). W rezultacie splotu tak sprzyjających czynników przygraniczne stany północnego Meksyku odnotowały zdecydowanie szybsze tempo urbanizacji i już w 1980 r. wyróżniały się wysokim wskaźnikiem urbanizacji, który do 1990 r. jeszcze bardziej wzrósł. Najwyższe jego wartości odnotowano dla Nuevo Leon (92,%) i Baja California (90,9%) (tab. 2 i 3).

Szósty z wydzielonych okresów, czyli lata 1990–2020, cechuje się dalszym wyhamowywaniem tempa urbanizacji, co wiąże się z ogólnym spadkiem przyrostu ludności oraz osiągnięciem już przez większość stanów stosunkowo wysokiego poziomu zurbanizowania. W analizowanym 30-leciu średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej Meksyku wynosiło 1,82% (tab. 3). Reformy zapoczątkowane w dekadzie lat 80. XX wraz z liberalizacją gospodarki oraz postępującą od 1994 r. integracją w ramach NAFTA sprawiły, że północne regiony kraju zyskały silny impuls rozwojowy i nadal notowały przyspieszone tempo urbanizacji. Szczególnie widoczne było to w regionach: Północno-Zachodnim, Północno-Wschodnim i Północnym, które w badanym okresie notowały znacznie wyższe od średniej krajowej średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej, odpowiednio: 2,28%, 2,12% i 1,89%. W efekcie szybszego tempa urbanizacji, regiony te nieznacznie zwiększyły udział w koncentracji ludności miejskiej Meksyku. W przypadku Regionu Północno-Zachodniego był to wzrost z 8,8% do 10,1%, dla Regionu Północno-Wschodniego z 8,1% do 8,8%, a w Północnym z 10,4% do 10,7%. Warto również pamiętać, że w 2020 r. większość stanów tworzących tamte regiony notowała jedne z najwyższych w Meksyku wskaźników urbanizacji, odróżniając się szczególnie od południa kraju (tab. 3 i 4, ryc. 5).

Ryc. 5. Wskaźnik urbanizacji według stanów w Meksyku w 2020 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022.

Fig. 5. Urbanisation rate by state in Mexico in 2020

Source: author's compilation based on: INEGI, 2022.

Region Centralno-Wschodni, koncentrujący największy odsetek ludności miejskiej Meksyku i notujący w dekadzie lat 80. XX wieku gwałtowne spowolnienie urbanizacji utrzymał, tę tendencję także w kolejnym okresie, notując najniższe średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej (1,52%). W wyniku czego region ten nadal tracił na znaczeniu w koncentracji ludności miejskiej w skali kraju. O ile bowiem jeszcze w 1990 r. jego udział wynosił 38,4% to w 2020 już tylko 35,2% (tab. 3 i 4).

Najszybciej urbanizującym się regionem w ostatnim analizowanym okresie był Półwysep Jukatan, w którym średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej wynosiło 3,01%. W regionie tym znajdo-

wał się też najszybciej urbanizujący się stan – Quintana Roo, w którym współczynnik urbanizacji wzrósł do 90,4% w 2020 r. Region ten jest przykładem urbanizacji turystycznej, gdyż w wyniku rozwoju tego sektora usług rozwinęły się miasta nastawione na obsługę ruchu turystycznego (tab. 2 i 3, ryc. 5).

Region Wschodni obejmujący stany Veracruz i Tabasco, leżące nad Zatoką Meksykańską nie osiągnął tak spektakularnego wzrostu ludności miejskiej jak Półwysep Jukatan. Średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej wyniosło w nim w latach 1990–2020 zaledwie 1,30% i było najniższe na tle pozostałych regionów. Wydobycie ropy naftowej z szelfu Zatoki Meksykańskiej i związane z tym zanieczyszczenie wód hamuje rozwój turystyki w tym regionie i sprawia, że w analizowanym okresie notował on także niższe od średniej krajowej tempo rozwoju ludności ogółem, wskazujące na odpływ migracyjny. W efekcie region ten stracił na znaczeniu pod względem koncentracji ludności miejskiej, z 7,3% do 6,3% (tab. 3 i 4).

Odminną sytuację zaobserwowano natomiast w najsłabiej zurbanizowanym Regionie Południowym, który już w okresie „straconej dekady” zaczął nadrabiać zapóźnienia urbanizacyjne i kontynuował je także w ostatnim okresie, notując stosunkowo wysokie średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej (2,13%). Pozwoliło mu to nieznacznie poprawić wartości wskaźnika urbanizacji oraz udziału w koncentracji ludności miejskiej, co nie zmienia jednak faktu, że pozostaje on najsłabiej zurbanizowaną częścią Meksyku (tab. 2 i 3, ryc. 5).

PODSUMOWANIE

W analizowanym okresie 1900–2020 Meksyk dokonał dużego postępu urbanizacyjnego, czego wyrazem może być wzrost wskaźnika urbanizacji z 10,5% do 78,8%. Przebieg procesu urbanizacji w badanym okresie można podzielić na sześć głównych fazy. Pierwsze dwa okresy obejmujące lata 1900–1910 i 1910–1921 charakteryzowały się bardzo żywiołowym tempem urbanizacji ale odmiennymi uwarunkowaniami polityczno-gospodarczymi, które je napędzały. W przypadku dekady 1900–1910 wysokie tempo urbanizacji wynikało z rozwoju gospodarczego, nowych inwestycji zagranicznych oraz rozwoju sieci kolejowej. Natomiast lata 1910–1921 to okres zdominowany przez rewolucję meksykańską i związaną z nią wojnę domową, która przyczyniła się do masowej migracji z terenów wiejskich do miast, podtrzymując stosunkowo wysokie tempo urbanizacji.

Kolejny okres obejmujący lata 1921–1940 cechuje się spowolnieniem urbanizacji, wynikającym z polityki gospodarczej porewolucyjnych rządów nastawionej głównie na rozwój obszarów wiejskich. Czwarty okres obejmujący lata 1940–1980 charakteryzował się bardzo żywiołową urbanizacją, obejmującą praktycznie wszystkie stany, choć dominujące w tym okresie procesy koncentracji industrializacji i działalności gospodarczej w centralnej części kraju sprzyjały szybszemu rozwojowi miast w Regionie Centralno-Wschodnim, obejmującym także stolicę Meksyku. Region ten w 1980 r. skupiał aż 42% ogółu ludności miejskiej kraju.

Piąty okres obejmuje dekadę lat 80. XX wieku, w której kryzys gospodarczy oraz powiązany z nim wzrost zadłużenia kraju zmusiły władze Meksyku do zmiany strategii rozwoju gospodarczego. Skończono wówczas z industrializacją poprzez substytucję importu i rozpoczęto liberalizację wymiany handlowej z zagranicą, a jednocześnie zacieśniano współpracę regionalną z USA i Kanadą. Znalazło to także swoje odzwierciedlenie w przestrzennym układzie procesu urbanizacji. W regionie Centralno-Wschodnim nastąpiło gwałtowne spowolnienie urbanizacji, związane z dekoncentracją działalności przemysłowej, natomiast szybszy rozwój tego procesu zanotowały peryferyjne obszary. Na szczególną uwagę zasługują regiony północne Meksyku, które od lat 90. XX wieku, wraz z wejściem tego kraju do NAFTA i zacieśnianiem współpracy gospodarczej z USA, zyskały dodatkowy

impuls rozwojowy, który uwidocznił się także w przyspieszeniu urbanizacji, co szczególnie widać w przypadku stanów i miast przygranicznych (*border cities*).

W szóstym okresie obejmującym lata 1990–2020, można mówić o zdecydowanie bardziej policentrycznym rozwoju urbanizacji i spadku znaczenia centralnych regionów kraju. Wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym Meksyku pojawiły się także nowe czynniki przyspieszające urbanizację w różnych jego częściach. Przykładem urbanizacji turystycznej może być Półwysep Jukatan, a szczególnie stan Quintana Roo, w którym rozwój masowej turystyki stał się w tym okresie dominującym czynnikiem przyspieszającym urbanizację. Pomimo stałego spadku tempa wzrostu ludności miejskiej, w najbliższych dekadach należy się spodziewać dalszego rozwoju urbanizacji, gdy w Meksyku są regiony nadal opóźnione pod tym względem.

Jeden z najbardziej uznanych miejscowych badaczy tego procesu – Gustavo Garza wyróżnił w XX wieku cztery fazy urbanizacji. Pierwsza obejmowała okres od 1900 do 1940, kolejna lata 1940–1980, trzecia faza obejmowała dekadę lat 80., a ostatnia dekadę lat 90. z jej neoliberalnymi reformami (Garza 2003). Zaproponowana w niniejszym opracowaniu periodyzacja procesu urbanizacji nawiązuje do wyników badań meksykańskich badaczy starając się jedynie je uszczegółowić w oparciu o analizowane wskaźniki średniorocznego tempa wzrostu ludności oraz poziomu urbanizacji.

Duże zmiany dokonały się także w regionalnym rozkładzie poziomu urbanizacji. Na początku XX wieku najwyższe wartości notowano w Regionie Centralno-Wschodnim obejmującym Dystrykt Federalny i sąsiadujące z nim stany i utrzymał on wysokie tempo urbanizacji aż do początku lat 80. XX wieku. Wówczas to koncentrował aż 42% ogółu ludności miejskiej kraju, natomiast w kolejnych latach w wyniku wolniejszej urbanizacji jego udział zmniejszył się do 35,2% w 2020 r.

Na początku XX w. najsłabiej zurbanizowane były regiony peryferyjne: Południowy, Wschodni oraz na północny kraju: Północno-Zachodni i Północny. W przypadku dwóch pierwszych proces urbanizacji przebiegał zdecydowanie najwolniej i pozostały one do dziś najsłabiej zurbanizowanymi w Meksyku. Natomiast regiony z północnej części kraju odnotowały w analizowanym okresie bardzo dynamiczny rozwój miast i stały się współcześnie jednymi z najsilniej zurbanizowanych. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu urbanizacji w 2020 r. wykazywało pasmowy rozkład skupiający na przemian stany silniej i słabiej zurbanizowane. Patrząc od północny pierwszy pas tworzyły silnie zurbanizowane stany graniczące z USA, następnie ciągnął się pas słabiej zurbanizowanych stanów ciągnący się od Sinaloa do San Luis Potosi i Hidalgo. Kolejny pas w centralnej części kraju obejmował silnie zurbanizowane stany ciągnące się od Jalisco i Colima po Tlaxcala i Puebla. Natomiast na południe i wschód od niego znów ciągnął się pas niskiej urbanizacji obejmujących stany regionu Południowego i Wschodniego. Ostatni, najbardziej na południowy-wschód wysunięty region Półwyspu Jukatan charakteryzował się dla odmiany wysokim poziomem urbanizacji. Ten rozkład przypominający „prze-strzenny przekładaniec” pasm silniej i słabiej zurbanizowanych stanów jest wynikiem regionalnych różnic w procesach rozwoju społeczno-demograficznego, struktur etnicznych ludności oraz odmiennych uwarunkowań rozwoju gospodarczego a także odmiennych uwarunkowań przyrodniczych warunkujących rozwój osadnictwa i działalności rolniczej.

Literatura

- Aboites L., Loyo E., 2016, Budowa nowego państwa (1920–1945), [w:] E. Velásquez García i in., *Nowa historia Meksyku*, PWN, Warszawa, s. 582–636.
- Acosta J.A.E., 2009, Migration and urbanization in Northwest Mexico's border cities. *Journal of the Southwest*, 51, 4, s. 445–455.
- Aguilar A.G., Gaizbord B., 2001, La distribución espacial de la población. Concentración y dispersión, [w:] J. Gómez de León Cruses, C.R. Romero (red), *La población de México. Tendencias y perspectivas socio-demográficas hacia el siglo XXI*, Consejo Nacional de Población, Fondo de Cultura Económica, México, s. 553–604.

- Bassols Batalla A., 1992, *México: Formación de regiones económicas*, Universidad Nacional Autónoma de México, México, D.F.
- Brown K.W., 2012, *A History of Mining in Latin America. From the Colonial Era to the Present*, University of New Mexico Press, Albuquerque.
- Czerny M., 1994, *Restrukturyzacja przemysłu i rozwój regionalny Meksyku*, Centrum Studiów Latinoamerykańskich – CESLA, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Czerny M., 2014, *Stare i nowe w przestrzeni miast Ameryki Łacińskiej*, Wydawnictwo UW, Warszawa.
- Czerny M., Czerny A., 2017, Regularny układ przestrzenny miasta latinoamerykańskiego – historia i rozwój, *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 6, s. 19–34. <http://dx.doi.org/10.18778/2300-0562.06.01>.
- Dorocki S., Brzegowy P., 2014, The maquiladora industry impact on the social and economic situation in Mexico in the era of globalization, [w:] M. Wójtowicz, A. Winiarczyk-Raźniak (red.), *Environmental and socio-economic transformations in developing areas as the effect of globalization*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków, s. 93–110.
- Garciadiego J., Kuntz Flicker S., 2016, Rewolucja meksykańska, [w:] E. Velásquez García i in., *Nowa historia Meksyku*, PWN, Warszawa, s. 528–581.
- Garza G., 1999, Global economy, metropolitan dynamics and urban policies in Mexico, *Cities*, 16, 3, s. 149–170.
- Garza G., 2003, *La urbanización de México en el siglo XX*, El Colegio de México, México D.F.
- Garza G., 2016, The transformation of the urban system in Mexico, [w:] T. Champion, G. Hugo (red.), *New Forms of Urbanization*, Routledge, New York, s. 153–170.
- Garza G., Schteingart M. (red.), 2010, *Los grandes problemas de México, Desarrollo urbano y regional*, El Colegio de México, México D.F.
- Kemper R.V., Royce A.P., 1979, Mexican Urbanization Since 1821: A Macro-Historical Approach, *Urban Anthropology*, 8, 3/4, s. 267–289.
- Kemper R.V., Royce A.P., 1983, Urbanization in Mexico. Beyond Heritage of Conquest, [w:] C. Kendall, J. Hawkins, L. Bossen (red.), *Heritage of Conquest: Thirty Years Later*. University of New Mexico Press, Albuquerque, s. 92–128.
- Kuntz Ficker S., Speckman Guerra E., 2016, Porfiriat, [w:] E. Velásquez García i in., *Nowa historia Meksyku*, PWN, Warszawa, s. 481–527.
- Loeza S., 2016, Autorytarna modernizacja w cieniu supermocarstwa (1944–1968), [w:] E. Velásquez García i in., *Nowa historia Meksyku*, PWN, Warszawa, s. 637–680.
- Morett-Sánchez J.C., Cosío-Ruiz C., 2017, Panorama de los ejidos y comunidades agrarias en México, *Agricultura, sociedad y desarrollo*, 14, 1, s. 125–152.
- Murillo D.V., 2016, *Urban Indians in a silver city: Zacatecas, Mexico, 1546–1810*, Stanford University Press, Stanford, California.
- Rivera S., 1994, Desarrollo y urbanización regional en México, 1970–1990, *Estudios Demográficos y Urbanos*, 9, 3, s. 657–699.
- Sargent Ch.S., 2006, The Latin American city, [w:] B.W. Blouet, O.M. Blouet (red.), *Latin America and the Caribbean: A systematic and regional survey, 5-th edition*, John Wiley&Sons, Hoboken NJ, s. 157–189.
- Skoczek M., 1989, *Kolonizacja rolnicza a rozmieszczenie ludności w Ameryce Łacińskiej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Unikel L., Ruiz C., Garza G., 1978, *El desarrollo urbano de México: diagnostico e implicaciones futuras*, El Colegio de México, México D.F.
- Vázquez-Castillo M.T., 2004, *Land privatization in Mexico: urbanization, formation of regions and globalization in ejidos*, Routledge, New York–London.
- Wibel J., de la Cruz J., 1971, México, [w:] R.M. Morse (red.), *The Urban Development of Latin America (1750–1920)*, Stanford University Center for Latin American Studies, Palo Alto, s. 94–163.
- Wyrobisz A., 1978, Teoria i praktyka budowy hiszpańskich miast kolonialnych w Ameryce Północnej w XVI–XVIII wieku, *Przegląd Historyczny*, 69, 2, s. 185–213.
- Wójtowicz M., 2015, Przekształcenia przestrzennej struktury meksykańskiego przemysłu samochodowego pod wpływem BIZ, *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 29, 1, s. 7–26.

- Wójtowicz M., 2017, Rola przemysłu samochodowego w rozwoju społeczno-gospodarczym Meksyku, *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 31, 4, s. 83–102. <https://doi.org/10.24917/20801653.314.6>.
- Żuławska U., 1994, *Stabilizowanie gospodarki a wzrost: doświadczenia Argentyny, Brazylii, Chile i Meksyku*, Centrum Studiów Latinoamerykańskich – CESLA, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Żuławska U., 2010, Gospodarcze postulaty rewolucji meksykańskiej a ich realizacja, *Ameryka Łacińska. Kwartalnik Analityczno-Informacyjny*, 3–4 (69–70), s. 19–27.

Źródła danych:

- INEGI, 2022, *Censos y Conteos de Población y Vivienda*. Instituto Nacional de Estadística y Geografía – INEGI, Mexico, DF. <https://www.inegi.org.mx/programas/ccpv/2020/default.html>.